

پدافند غیر عامل؛ مدیریت بحران در عرصه تهدیدات دفاعی - امنیتی

احمد جدیدی*

تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۱۲/۱۵

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۵/۰۳/۲۶

صفحات: ۱۷۳-۱۹۷

چکیده

دشمن برای ضربه زدن به نظام اسلامی ما همواره در پی ایجاد بحران است؛ و برای نیل به این هدف از هیچ شیوه‌ای فروگذار نخواهد کرد. لذا ما نیز بایستی از تمامی ظرفیت‌ها و شیوه‌های ممکن - که از کارآمدی و اثربخشی بیشتری برخوردارند - استفاده نمائیم. شیوه‌ای که امروزه برای مدیریت بحران، در عرصه‌ی دفاعی، مورد توجه خاص قرار گرفته، پدافند غیرعامل است. شباهت‌های زیادی بین این دو حوزه وجود دارد که نشان‌دهنده ارتباط نزدیک بین آنهاست. در حقیقت می‌توان گفت که پدافند غیرعامل همان مدیریت بحران، در عرصه تهدیدات دفاعی و حوادث جنگی است. لذا ما در عرصه دفاعی با استفاده از راهکارهای پدافند غیرعامل، می‌توانیم بحران را به صورت جامع مدیریت کنیم. به عبارتی دیگر پدافند غیرعامل و اصول آن، تضمین‌کننده مدیریت جامع بحران در عرصه دفاعی در سطح کشور است؛ و نمی‌توان بدن اجرا و اتخاذ تدابیر پدافند غیرعامل، اجرای مدیریت جامع بحران در عرصه دفاعی را تضمین کرد. در این مقاله، ضمن ارائه مفاهیم، اهداف و اصول پدافند غیرعامل، انواع مختلف مدل‌های مدیریت بحران مورد بحث و بررسی قرار داده و نقش پدافند غیرعامل در مدیریت بر بحران‌های دفاعی تبیین می‌گردد.

کلیدواژه‌ها: پدافند غیرعامل، مدیریت بحران، بحران، حوادث جنگی

مقدمه

ماهیت انقلاب ما به گونه‌ای است که جهانخواران و استکبار جهانی را در مقابل حرکت آن قرار می‌دهد. دشمن برای ضربه‌زدن به نظام اسلامی ما همواره در پی ایجاد بحران است؛ و برای نیل به این هدف از هیچ شیوه‌ای فروگذار نخواهد کرد. تهدیدات نیمه سخت شامل تهدیدات امنیتی و تهدیدات سخت شامل تهدیدات دفاعی و حوادث جنگی، از جمله این شیوه‌ها هستند. لذا ما نیز بایستی از تمامی ظرفیت‌ها و شیوه‌های ممکن در مدیریت بحران‌های دفاعی - امنیتی - که از کارآمدی و اثربخشی بیشتری برخوردارند - استفاده نمائیم؛ تا بتوانیم در مقابل این تهدیدات پیروز شویم. شیوه‌ای که امروزه برای مدیریت بحران، در عرصه‌ی دفاعی - امنیتی، مورد توجه خاص قرار گرفته، پدافند غیرعامل است. در حقیقت می‌توان گفت که پدافند غیرعامل همان مدیریت بحران، در عرصه تهدیدات دفاعی و حوادث جنگی است؛ لذا ما در عرصه دفاعی با استفاده از راهکارهای پدافند غیرعامل، می‌توانیم بحران را به صورت جامع مدیریت کنیم. به عبارتی دیگر پدافند غیرعامل و اصول آن، تضمین‌کننده مدیریت جامع بحران در عرصه دفاعی و امنیتی در سطح کشور است؛ و نمی‌توان بدن اجرا و اتخاذ تدابیر پدافند غیرعامل، اجرای مدیریت جامع بحران‌های دفاعی - امنیتی را تضمین نمود. صرف‌نظر از اینکه این محافظت یا دفاع به مراتب وسیع‌تر از دفاع عامل است؛ بایستی در این روش، شیوه‌ها، ابعاد گوناگون و گستره وسیع تهدیدات، تهاجم و حمله دشمن مورد بررسی قرار گرفته و برای تک‌تک آن‌ها با ارائه بهترین راهکارها چه قبل از وقوع بحران و چه در حین وقوع بحران، تدبیر نمود. چنین اقداماتی از یک‌سو توان دفاعی مجموعه را در زمان بحران افزایش داده و از سوی دیگر پیامدهای بحران را کاهش و امکان بازسازی مناطق آسیب دیده را با کمترین هزینه فراهم می‌سازد. بکارگیری تمهیدات و ملاحظات پدافند غیرعامل علاوه بر کاهش شدید هزینه‌ها،

کارآیی دفاعی طرح‌ها، اهداف و پروژه‌ها را در زمان تهاجم دشمن بسیار افزایش خواهد داد. در این مقاله ضمن ارائه تعریفی از بحران به بیان انواع بحران‌های دفاعی-امنیتی که کشور با آن روبرو است پرداخته، سپس بر اساس مدل ترنر مراحل مدیریت یک بحران دفاعی-امنیتی (با تأکید بر مرحله قبل و حین بحران) مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد، سپس با بهره‌گیری از همین مدل بررسی خواهد شد که پدافند غیرعامل چگونه می‌تواند در مدیریت بحران‌ها و تهدیدات دفاعی امنیتی به عنوان مرحله مدیریت قبل از بحران و حین بحران ایفای نقش نماید.

پدافند غیرعامل

یکی از کارهای اساسی و بنیادی ایجاد یکنواختی و استانداردسازی در تعاریف و واژگان کلیدی پدافند غیرعامل می‌باشد، تا مفهومی مشترک برای مخاطبین ایجاد گردد، زیرا تا هنگامی که اشخاص و سازمان‌ها در درک معانی واژه‌ها اختلاف دارند، درک مشترک را با مشکل مواجه خواهد ساخت.

۱- پدافند غیرعامل^۱

به مجموعه اقداماتی اطلاق می‌گردد که مستلزم بکارگیری جنگ افزار نبوده و با اجرای آن می‌توان از وارد شدن خسارات مالی به تجهیزات و تأسیسات حیاتی و حساس نظامی و غیرنظامی و تلفات انسانی جلوگیری نموده و یا میزان این خسارات و تلفات را به حداقل ممکن کاهش داد (جان ام، کالینز استراتژی بزرگ (اصول و رویه‌ها، ترجمه کورش بایندر، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه، ۱۳۷۷).

1- Passive Defense

۲- پدافندعامل^۱

عبارت است از بکارگیری مستقیم جنگ‌افزار، به منظور خشتی نمودن و یا کاهش اثرات عملیات خصمانه هوایی، زمینی، دریایی، نفوذی و خرابکارانه بر روی اهداف مورد نظر.

۳- دفاع غیر نظامی^۲

مجموعه فعالیت‌هایی که با انجام آن‌ها می‌توان از بروز و استمرار سوانحی مانند سیل و زلزله، آتشفشان، بمباران و آتش‌سوزی و طوفان و... که جان و مال مردم را تهدید می‌کنند جلوگیری نمود و یا در صورت بروز، آثار ناشی از آن‌را کاهش داد که شامل، اقدامات پیشگیرانه و کاهش‌دهنده؛ آماده‌سازی و امداد؛ هشدار و اختار و نهایتاً بازسازی مجدد می‌باشد.

۱- تاریخچه پدافند غیرعامل

اولین سازمان پدافند غیرعامل در سال ۱۹۱۵ در ارتش فرانسه شکل گرفت و از استتار به‌عنوان یک تهدید دفاعی به نحو مناسب استفاده نمود. به این صورت که رنگ یونیفرم‌های سربازان را از قرمز به رنگ‌های متناسب با محیط تغییر داده و اقدام به تشکیل گردان‌ها و تیپ‌های پدافند غیرعامل نمود. پس از فرانسه کشورهای دیگر نظیر آلمان، انگلیس، روسیه، ایتالیا و امریکا نسبت به توسعه شیوه‌های پدافند غیرعامل در حوزه نظامی اقدام نمودند به گونه‌ای که بکارگیری روش‌های پدافند غیرعامل با ساخت ماکت‌های فریبنده، اجرای عملیات دود، استتار تجهیزات، نفرات و حتی هواپیماها و ادوات بزرگ جنگی در جنگ جهانی دوم به نحو مؤثری به کار گرفته شد (جان ام، کالینز، اصول و رویه‌ها، ترجمه کورش بایندر، ۱۳۷۷).

1- Active Defense
2- Active Defense

اهداف پدافند غیرعامل

از اهداف اصلی پدافند غیرعامل، بر محافظت از نیروی انسانی و تأسیسات حیاتی متمرکز می‌باشد. بدین ترتیب هر برنامه‌ای که تحت این عنوان طراحی و اجراء شود باید علاوه بر توجه به مسایل امنیتی و اقتصادی، به دنبال دستیابی به هدف افزایش ظرفیت کشور در مقابله با تهدیدات و تعرض‌های احتمالی و نیز ارتقای توانمندی و آستانه تحمل ملی برخورد با موقعیت‌های اضطراری باشد. در این صورت با افزایش هزینه‌های دشمن برای تعرض به اهداف و تطویل مدت مورد نیاز برای تحقق اهداف مورد نظر وی، احتمال تعرض به کشور رو به کاهش خواهد گذاشت. ۱- در هر جنگ یا درگیری نظامی، ارتش مهاجم بر حسب هدف تعیین شده، توانمندیهای موجود و قدرت مقابله دفاعی طرف درگیری، سلاح‌های مختلفی را مورد استفاده قرار می‌دهد. این تهاجمات می‌توانند برحسب محل هدف از طریق هوا، زمین و دریا صورت گیرد. تأسیسات آبی با توجه به نقش اساسی که در استمرار زندگی روزمره مردم دارند، می‌توانند از اهداف اولیه دشمن تلقی گردند (براون^۱، ۱۹۹۲).

به طور خلاصه می‌توان اهداف کلی پدافند غیرعامل را این‌چنین برشمرد:

- حفظ روحیه و سرمایه‌های ملی کشور
- حفظ تمامیت ارضی امنیت ملی و استقلال کشور، تأمین آزادی و ابتکار
- افزایش قابلیت سامانه‌های شناسایی هدف یابی و دقت در تسلیحات آفندی
- فریب دشمن و تقویت نیروی بازدارندگی
- صرفه‌جویی منطقی در هزینه‌های تسلیحاتی و نیروی انسانی

اهمیت پدافند غیرعامل

پدافند غیرعامل از اهمیت بالایی برخوردار است. موارد زیر از جمله نکاتی است که اهمیت پدافند غیرعامل را بیان می‌کند (محمد انصاری و مرتضی کریمی، ۱۳۷۹).

- ✓ موجب زنده ماندن و حفظ بقای نیروی انسانی - با ارزش‌ترین سرمایه و موجودیت ملی کشور- می‌گردد.
- ✓ موجب صرفه‌جویی کلان اقتصادی و ارزی در حفظ تجهیزات و تسلیحات بسیار گران‌قیمت نظامی و هواپیمای شکاری و ترابری و رادارهاو... می‌گردد.
- ✓ مراکز حساس حیاتی و اقتصادی سیاسی ارتباطی و مراکز عمده فرهنگی و علمی و... در برابر بمباران‌های هوایی دشمن حفظ و ادامه فعالیت در شرایط بحران و جنگ ممکن می‌شود.

اهمیت پدافند غیرعامل از دیدگاه مقام معظم رهبری (مدظله)

معظم‌له نخست اهمیت حفظ نظام را ترسیم و تأکید فرموده‌اند:

"امروز شما موظفید این نظام را حفظ کنید، آن هم به شکل پیراسته، به شکل خالص، به شکل سالم، به همان شکلی که بشود آن را به امام عصر(عج) تحویل داد."

سپس در بیانی دیگر محافظت غیرنظامی را هم‌تراز تمامی دستاوردهای نظام و لازمه حفظ آنها قلمداد نموده و می‌فرمایند: "اگر محافظت غیرنظامی (پدافند غیرعامل) نباشد، تمامی دستاوردهای فرهنگی، اقتصادی، علمی و سیاسی در یک نصف روز هدر می‌رود."

و در آخر فراگیر شدن و همگانی شدن پدافند غیرعامل را مورد تأکید قرار داده و می‌فرمایند:

"پدافند غیرعامل به صورت شعله‌ای بلند شود."

یعنی همانگونه که شعله از جایی شروع می‌شود و به تدریج همه جا را فرا می‌گیرد، پدافند غیرعامل نیز باید همچون شعله فراگیر شده و همه افراد کشور آن را به عنوان ضامن بقای نظام و یک محمل مناسب برای بقاء، استمرار و تداوم حرکت خروشان انقلاب اسلامی در همه ابعاد، اعمال نمایند (سایت امام خامنه‌ای).

شیوه‌های مناسب پدافند غیر عامل

استفاده از شیوه‌های دفاع غیر عامل که اساساً متکی بر فلسفه دفاع موثر می‌باشند، مستلزم وقوف بر فناوری‌های به هنگام، توانمندی‌های خاص، سلاح‌های تهاجمی و نیز مواد و مصالح و شیوه‌های روزآمد مقابله با آنها می‌باشد. شیوه‌های پدافند غیر عامل، گستره وسیعی از اقدامات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و عمرانی را دربر می‌گیرد و در شرایط حاضر نیز اغلب کشورهای جهان، حتی ممالکی که کمترین درگیری نظامی را در تاریخ خود داشته‌اند، با برنامه ریزی اصولی به دنبال طراحی و اجرای برنامه‌های کلان و البته هماهنگ و یکپارچه پدافند می‌باشند. همانگونه که روش‌ها و وسایل آسیب‌رسانی و حملات احتمالی دشمن متنوع و گسترده هستند، فعالیت‌های پدافند غیرعامل نیز طیف وسیعی از روش‌ها را شامل می‌گردد. این روش‌ها، شامل شیوه‌های نرم‌افزاری و سخت‌افزاری می‌شود.

الف) شیوه‌های نرم‌افزاری پدافند غیر عامل

شیوه‌های نرم‌افزاری به راهکارهایی اطلاق می‌گردد که مستلزم ایجاد سازه یا انجام فعالیت فیزیکی خاص نبوده ولی اجرای آنها در موفقیت شیوه‌های دیگر و

حتی دفاع مسلحانه تأثیر بسزایی دارد. این روشها عمدتاً معطوف به برنامه‌ریزی‌های کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت بوده و هماهنگی‌های بخشی، میان‌بخشی، منطقه‌ای و کشوری را در حوزه پدافند غیرعامل به شرح ذیل مورد توجه قرار می‌دهند (جبل عاملی و میرمحمد صادقی، ۱۳۸۰).

- ۱- تولید و تمرین برنامه مدیریت بحران.
- ۲- ارائه آموزش‌های عمومی به مردم برای عملکرد در بحران.
- ۳- تهیه برنامه مدیریت جامع بحران و تعیین تکلیف اجرای نقش‌ها از بالاترین رده‌های حوزه ستادی تا کارکنان اجرائی.
- ۴- تهیه مدل‌های بهینه مصرف در حالت بحران.
- ۵- جایگزینی امکانات در شرایط بحران (اتصال به خطوط انتقال یا شبکه‌های همجوار و...).
- ۶- تهیه برنامه‌های آموزشی حفاظت، بهداشت و سلامت عمومی در هنگام بحران.

ب) روش‌های سخت‌افزاری پدافند غیرعامل

۱- مکان‌یابی

بحث مکان‌یابی در پدافند غیرعامل و انتخاب مکان مناسب و بهینه منطبق با آن با پارامترهای مؤثر بر پروژه از نقش و اهمیت بسیار زیادی در کاهش میزان آسیب‌های احتمالی ناشی از حوادث غیرمترقبه از قبیل زلزله، سیل، طوفان و همچنین انجام عملیات آفندی نیروهای مهاجم خواهد داشت. انتخاب محل استقرار پروژه‌ها اعم از نظامی و غیرنظامی و بررسی ملاحظات پدافندی (دفاعی، امنیتی و...) در کنار دیگر ملاحظات معمول از جمله مباحث اقتصادی، فنی، فرهنگی، اجتماعی و... می‌باشد و از اهمیت زیادی برخوردار است (موحدی، جعفری، ۱۳۸۳).

۲- آمایش سرزمین و آمایش دفاعی

آمایش سرزمینی، بهترین، دقیق‌ترین و ظریف‌ترین طرز انتقال عاقبت اندیشی منطقی و ملی حکومت بر سرزمین یا فضای حیاتی (واحدهای خرد و کلان) در چارچوب عدالت است. تنظیم و برنامه‌ریزی کمی و کیفی یک موضع، مکان (واحدهای خرد و کلان) با نظر داشتن شرایط و عوامل سیاسی، امنیتی، اقتصادی، اجتماعی، اقلیمی، نظامی و... در سطح کلان و وسیع می‌باشد. از مهمترین ویژگی‌های آن، نگرش همه جانبه به مسائل، آینده‌نگری و دور اندیشی و نتیجه‌گیری‌های مکانی از محتویات استراتژی توسعه ملی می‌باشد (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور مصوبه هیئت وزیران، ۱۳۸۳).

۳- پراکندگی

تلفیق و ترکیب پراکندگی با دیگر عوامل از جمله کوچک‌سازی و تحرک‌پذیری موجب می‌شود که نیروهای مهاجم زمان بیشتری را برای شناسایی پروژه‌ها و اهداف صرف نمایند (عندلیب، علیرضا، ۱۳۸۳).

۴- کوچک‌سازی

با توجه به اصل کوچک‌سازی پروژه‌های مهم در پدافند غیرعامل تا حد بسیار بالایی می‌توان میزان آسیب‌های احتمالی ناشی از انجام عملیات آفندی را کاهش داد. (وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح، ۱۳۸۲).

۵- تحرک‌پذیری

یکی از مسائل مهم و ضروری پدافند غیرعامل، تحرک‌پذیری تجهیزات، ابنیه و قسمت‌های مختلف یک پروژه با رعایت عوامل امکان‌سنجی می‌باشد. اگر چه

ممکن است پیاده‌سازی این شاخص مهم پروژه‌ها با هزینه‌های مضاعف مواجه نماید ولی در زمان بحران رعایت همین نکات یکی از نقاط قوت پروژه خواهد بود تا بتوانیم در صورت بروز حادثه یا صدمه ای به تأسیسات و ابنیه نظامی را سریع راه اندازی کنیم و خسارت کمتر متحمل گردیم و یا در صورت وقوع بحران در پروژه‌های کشور، این امر مهم و حیاتی خواهد بود که بتوانیم تجهیزات و امکانات یک پروژه را جابجا نموده و از صدمه دیدن آن‌ها جلوگیری نماییم (کامف لچ، ۱۹۹۹).

۶- استحکام بناها، تجهیزات و سازه‌ها

استفاده از مصالح مقاوم و سبک برای استحکام سازی بناها و سازه‌های نظامی و کنترل نظارتی دقیق از عوامل مهم پدافند غیرعامل است (پاسیو دی فنس^۱، ۱۹۹۸).

۷- استتار

فن و هنری است که با استفاده از وسایل طبیعی یا مصنوعی، امکان کشف و شناسایی نیروها، تجهیزات و تأسیسات را از دیده‌بانی، تجسس و عکس‌برداری دشمن تقلیل داده و یا مخفی داشته و حفاظت نماید. رعایت انضباط استتار در پروژه‌های نظامی و غیرنظامی مهم، از موارد حیاتی و ضروری است و باید رعایت شود (دیپ بک^۲، ۲۰۰۲).

۸- اختفا

در لغت به معنی دیده نشدن و یا مشابه‌سازی با محیط پیرامونی است. ولی در اصطلاح شامل کاهش نشانه‌ها و علایمی است که منجر به شناسایی اهداف می‌گردد. راهکارهای مؤثر در اختفاء عبارتند از:

1- Camouflage, 1999

2- Passive Defense

3- Janec Defense

- توزیع مناسب نیروها و تجهیزات
- بررسی شرایط دید
- به کارگیری تجهیزات فنی و استتاری
- رعایت اصول استتار

۹- فریب

فریب در معنای لغوی به مفهوم گمراه کردن دشمن است. ولی در اصطلاح شامل طرح‌ها و برنامه‌ها و شیوه‌هایی است که سبب سردرگمی دشمن در تعیین و ردگیری اهداف می‌باشد. مثلاً ارسال اطلاعات کاذب؛ شبیه‌سازی و ماکت‌سازی (جنس دی فنس^۱، ۱۹۹۹).

۱۰- جان‌پناه و پناهگاه

حفظ جان یک انسان در زمان بحران یکی از مهمترین وظایف پدافند غیرعامل می‌باشد بدین صورت در پروژه‌ها می‌بایست با ایجاد پناهگاه و جان‌پناه (موقت و دائمی) در کنار مراکز حساس و حیاتی کشور، در کاهش میزان تلفات انسانی حاصل از حوادث غیرمترقبه همت گماریم تا این که نیروی انسانی با امنیت کامل در جهت رفع مشکلات و نابسامانی‌های ایجاد شده در زمان بحران مفید و موثر واقع شده و هر چه سریع‌تر جامعه و کشور را از حالت بحران نجات دهد. (همان).

بعد سیاسی و امنیتی پدافند غیرعامل

امنیت و اقتدار ملی و غرورآفرین ملت ایران، باورهای انقلابی مردم، حضور مردم در صحنه، ادبیات مثال زدنی مقاومت جوانان و آحاد ملت ایران، حضور فعال کشورمان در منطقه و مناسبات بین‌المللی، روحیه خودباوری و نشاط ملی و سایر

1- Camouflage, 1999

سرمایه‌های سیاسی و اجتماعی نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران نیز از جمله مواردی است که دشمن برای ضربه زدن به آن برنامه‌ریزی نموده و چشم طمع دوخته است که ما باید در این زمینه، هم هوشیار باشیم و هم از شیوه‌های مختلف و مناسب جهت مقابله با آن استفاده نمائیم. بنابراین باید در عرصه فرهنگی، فرهنگ اصیل و متعالی اسلامی- ایرانی را رعایت کرده و با ظرفیت‌های دریاگونه و متنوع آن، خود را بیش از پیش به همه جهانیان بشناسانیم و اجازه ندهیم فرهنگ‌های منحرف و شبه فرهنگ‌ها مجال حضور پیدا کنند. در عرصه اقتصاد، با برنامه‌ریزی صحیح اقتصادی، یک اقتصاد مبتنی بر اصول اسلامی و محکم را پی‌ریزی و اعمال نماییم. در عرصه علمی باید در همه ابعاد، سطوح و حریم‌ها مواظبت کامل نموده، پیشتاز باشیم و مراقب حمله‌های رنگارنگ دشمن در این زمینه بوده و خود را کاملاً آماده نگه‌داریم. در عرصه سیاسی نیز با اتکال به خداوند متعال و تمسک به قرآن عظیم الشان، پیامبر اعظم (صلی الله علیه و آله و سلم) و عترت پاک و مطهر ایشان (علیهم‌السلام)، مبانی حکومت‌داری اسلامی را در داخل کشور اجرا نموده و به جهانیان نشان دهیم که سیاست حاکم بر کشور ما مترقی‌ترین مبانی را دارد. لذا بایستی خود را در همه این زمینه‌ها آماده و قوی نماییم. همچنان‌که به فضل و رحمت الهی در سی و چند سال گذشته و در فراز و نشیب‌هایی که بر سر راه این انقلاب بزرگ قرار گرفت، همین‌گونه بوده‌ایم (سایت پایداری ملی، ۱۳۹۲).

بحران

«بحران» مقوله‌ای است که همه سازمان‌ها و جوامع کم و بیش و با توجه به ماهیت و فعالیتشان به گونه‌ای با آن روبرو هستند. بروز خطرات، سوانح و بحران‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و نظامی به همراه حوادث غیر قابل پیش‌بینی واقعی است که بشر در طول تاریخ همواره با آن آشنا بوده است. صنعتی

شدن جوامع و گسترش ارتباطات ماهواره‌ای و نقل و انتقادات اطلاعات به طور وسیع و همچنین بزرگتر شدن سازمان‌های اجتماعی که همراه با موفقیت‌های فراوان تکنولوژیکی و اجتماعی بوده است. نه تنها میزان بروز خطرات غیر منتظره را کاهش نداده است بلکه در بسیاری موارد افزایش نیز داده است. وقتی از بحران صحبت می‌کنیم بلافاصله حوادث و پدیده‌های غیرمترقبه مثل سیل، زلزله، بیماری‌های مهلک فراگیر، جنگ، قحطی و گرانی و پدیده‌های خاص اجتماعی مثل اعتصاب‌ها، تظاهرات، شورش‌ها و امثال آن در نظرمان مجسم می‌شود. برخلاف این تصور و تصور عامه از بحران، این حوادث، بحران نیستند، بلکه: «بحران، شرایطی است که این پدیده‌ها به دنبال وقوع خود ایجاد می‌کند.» ولی، این شرایط چه ماهیتی دارند که ما از آنها به بحران تعبیر می‌کنیم؟

یک بررسی اجمالی نشان می‌دهد در شرایط عادی و معمولی با سازوکار مدیریتی و بینش و دانش عمومی در هر جامعه‌ای و حتی در هر خانواده‌ای و برای هر فردی نوعی انطباق بین نیازها و منابع برخوردار است. اگر شرایط به گونه‌ای تغییر کند که این تعادل نسبی و نه ایده‌آل را به هم بزنند، بحران به وجود می‌آید. پس بهترین تعریف برای بحران این است: «عدم انطباق بین نیازها و منابع، به هر علت، از جمله حوادث غیرمترقبه یا پدیده‌های اجتماعی را بحران می‌گویند.» (الوانی سیدمهدی، ۱۳۹۲).

انواع بحران براساس عامل

بحران‌ها به طور کلی به دودسته تقسیم می‌شوند:

- ۱- بحران‌های طبیعی: بحران‌هایی هستند که بر اثر عوامل طبیعی ایجاد می‌شوند. از قبیل سیل، آتش‌سوزی، زلزله.

۲- بحران‌های غیر طبیعی: بحران‌هایی هستند که بر اثر عوامل غیرطبیعی ایجاد می‌شوند. بحران‌های غیرطبیعی در سازمان‌ها به چهار دسته تقسیم می‌شوند (همان).

الف) بحران‌های مالی

منظور بحران‌هایی است که در اثر اختلال در کارکرد نظام‌های مالی سازمان رخ می‌دهد و موجب آشفتگی اساسی در سازمان می‌شود از قبیل: مفقود شدن اسناد مالی با اهمیت، جعل اسناد مالی با اهمیت، وارد شدن خسارات شدید مالی، اختلاس، عدم تحقق درآمدها، افزایش غیر مترقبه هزینه‌ها، از بین رفتن منابع تأمین وجوه، شیوع رشوه، بلوکه کردن دارایی‌ها.

ب) بحران‌های اطلاعاتی امنیتی

بحرانی است که در اثر اختلال در طراحی، تجهیزات و کارکرد نظام‌های حفاظتی، اطلاعاتی، امنیتی و رایانه‌ای در سازمان رخ می‌دهد و موجب آشفتگی در سازمان می‌شود. از قبیل تقلب و دسترسی غیرمجاز، استراق‌سمع در خطوط ارتباطی اطلاعاتی، افشای غیرمجاز اطلاعات حساس، بمب‌گذاری، ناکارآمدی سخت افزار و نرم افزار، مفقود شد مدارک و داده‌ها، عدم تبادل و انتقال اطلاعات.

ج) بحران‌هایی انسانی

منظور بحرانی است که در اثر اختلال در کارکرد منابع انسانی سازمان رخ می‌دهد و موجب آشفتگی اساسی در سازمان می‌شود. از قبیل تحریم کاری، اعتصاب نشسته یا تحصن در محل کار، اعتصاب تهدیدکننده، اعتصاب نوبتی، خرابکاری در محل کار، اعتصاب ناگهانی و غیررسمی، اشغال محل کار، اعتصاب همدردی، اپیدمی، آشوب کارکنان، کمبود علم و تجربه در کنار هم در سازمان، بحران نیروی

انسانی، ممانعت از بکارگیری نیروی انسانی جدید، حاکمیت عملکرد گروه‌های غیررسمی منفی.

د) سایر موارد

از قبیل جنگ، شورش و بلوای عمومی، قطع خطوط ارتباطی، برق، آب و گاز در اثر عوارض سازمانی با فرا سازمانی.

مدیریت بحران

مدیریت بحران ناظر بر پنج مقوله «سازماندهی»، «ارتباطات»، «تصمیم‌گیری»، «شناخت عوامل بحران» و «طراحی استواراست». کنترل بحران در مواقعی که سازمان دهی نیروهای مقابله‌کننده با بحران بیشتر باشد آسان‌تر است.

مدیریت بحران فرآیند برنامه‌ریزی و عملکرد می‌باشد، که با مشاهده سیستماتیک بحران‌ها و تجزیه و تحلیل آن‌ها در جستجوی یافتن ابزاری است که بوسیله آن بتوان از بروز بحران‌ها پیشگیری نموده و یا در صورت بروز آن در خصوص کاهش اثرات، آمادگی لازم، امدادسانی سریع و بهبودی اوضاع سازمان اقدام نمود.

هراندازه میزان ارتباطات بین ارگان‌های مقابله‌کننده با بحران بیشتر باشد مدیریت بحران از کارایی بیشتری برخوردار خواهد بود. سرعت تصمیم‌گیری در مدیریت بحران از اهمیت بسیاری برخوردار است. در واقع بین سرعت تصمیم‌گیری و سرعت کنترل بحران ارتباط مستقیم وجود دارد به بیان دیگر هر اندازه سرعت تصمیم‌گیری از سوی مدیریت بحران بیشتر باشد، سرعت کنترل بحران نیز بیشتر خواهد بود.

مساله اصلی در مدیریت بحران، چگونگی سنجش فوریت و اولویت تهدید است. در سنجش، طبقه‌بندی و تشخیص اولویت و فوریت تهدید عوامل بسیاری

تأثیرگذار هستند. زمان تهدید، مکان و شدت تهدید، توان و قدرت تهدید، عامل تهدید، عمق و دامنه تهدید، نوع تهدید، هدف مورد آماج تهدید و ابزار تهدید از مهمترین این عوامل هستند (طرح جامع مدیریت بحران شهر تهران، ۱۳۴۳).

عواملی مؤثر در مدیریت بحران

دانشمندان مدیریت در این که هدف اصلی در مدیریت بحران، بهره‌گیری از مهارت‌های خسارات از طریق پاسداری از منافع خودی می‌باشد اجماع نسبی دارند. اندیشمندان برای تدبیر بهینه بحران‌ها، مدل‌های چهارلاله را پیشنهاد نموده‌اند. در این مدل چهار عامل اساسی وجود دارد که در مواجهه با بحران نقش تعیین‌کننده‌ای دارند (دیو دونیه تن برگ، ۱۳۷۳؛ ترجمه ذوالفقاری).

الف) انسان

عامل اول انسان، شخصیت و رفتار اوست. رفتار انسان در برابر بحران به دو صورت می‌تواند باشد؛ در حالت اول انسان به مقابله با بحران می‌پردازد و در حالت دوم در مقابله با بحران برخورد انفعالی دارد.

ب) فرهنگ جامعه

عامل دومی که در تدبیر بهینه بحران‌ها نقش تعیین‌کننده‌ای دارد فرهنگ جامعه می‌باشد. فرهنگ جامعه در چگونگی مواجهه با بحران نقش اساسی دارد.

ج) ساختار ارتباطی

ساختار ارتباطی در لایه سوم قرار دارد. که می‌تواند در بحران ستیزی و یا بحران‌پذیری سازمان مؤثر باشد. ارتباط واحدها با هم میزان پیچیدگی، تمرکز،

اختیارات، رسمیت، سلسله مراتب، و... از عوامل تأثیر گذار لایه سوم است که در ساختار ارتباطی بحران قرار می‌گیرد.

ه) استراتژی و خط‌مشی‌ها

در آخرین لایه برای تدبیر بحران (در مدل چهار لایه) استراتژی و خط‌مشی‌ها و شیوه‌های مقابله در مدیریت بحران قرار دارد که جزو عوامل اساسی تدبیر بهینه بحران‌ها می‌باشد.

با توجه به لایه‌های ذکر شده، تدبیر در مدیریت بهینه بحران‌ها به موفقیت در چهار لایه، اتخاذ سیستم‌های جامع و مبتنی بر افق‌های مکانی و زمانی وابسته می‌باشد. توجه کافی به هر یک از عوامل اساسی ذکر شده در لایه‌های مختلف نقش تعیین کننده‌ای در مدیریت بهینه بحران‌ها دارد.

مدیریت بحران هر چقدر در عوامل تأثیر بحران در لایه‌ها مختلف از شناخت و آگاهی بیشتری برخوردار باشد مسلماً در کنترل و تدبیر بهینه آن توانمندتر خواهد بود.

چرخه مدیریت بحران

چرخه مدیریت بحران از پیشگیری و کاهش مخاطرات شروع می‌شود. آمادگی، مقابله و بازسازی مراحل بعدی چرخه مدیریت بحران هستند. اقدامات انجام شده در مراحل مختلف متفاوت است، در مرحله پیشگیری به دنبال آن هستیم تا از ایجاد یک حادثه جلوگیری نماییم و کاهش مخاطرات انجام کارهایی است بعد از بروز حادثه، عوارض کمتری حاصل شود، که با پیشگیری متفاوت است. برخی اوقات، دو مورد فوق، خلط موضوع می‌شوند.

در علم جدید مدیریت بحران، پیشگیری و کاهش مخاطرات از هم جدا شده‌اند،

کاهش مخاطرات در حوادث جنگی بیشتر به کار می‌آید. در قسمت مقابله هم وارد مبحث عملیات می‌شویم که خود شامل ۱۶ نوع عملیات می‌شود. مخابرات، شریان‌های حیاتی، نفت و گاز، آواربرداری، تامین غذا، اسکان اضطراری، سرپناه و دیگر موارد جز این ۱۶ عملیات هستند. فاز آمادگی قبل از مقابله صورت می‌پذیرد و اقدامی نرم افزاری است، که شامل آموزش به مدیران و پرسنل می‌شود. فاز بازسازی هم آخرین مرحله است، که شامل احیا، مرمت و بازسازی بناها، تاسیسات صنعتی و باز توانی روانی انسان‌هاست (همان).

الگوهای مدیریت بحران

الف) مدیریت بحران بر اساس سلسله مراتب عملیات

از دیدگاه اعمال مدیریت بر بحران (سلسله مراتب عملیات) دو رویکرد کلی وجود دارد (جعفری پایدار، ۱۳۸۱).

۱- مدیریت از بالا به پایین

مبنای انجام فعالیت‌های مدیریت بحران در این روش، وحدت در فرماندهی و اعمال سلسله مراتب عمودی سازمانی برای مدیریت بحران می‌باشد.

۲- مدیریت از پایین به بالا

در مقابل دیدگاه قبلی، اعمال مدیریت از پایین به بالا قرار دارد. موافقان این روش عواملی نظیر: نزدیکی به محل وقوع حادثه و درک واقعی از نیازها، انعطاف در تصمیم‌گیری، کاهش زمان مورد نیاز برای تصمیم‌گیری، حضور در بین مردم و کارکنان درگیر در حادثه و امکان جلب مشارکت مسئولین محلی را از مزایای آن می‌دانند.

مدیریت بحران بر اساس نحوه برخورد با بحران

از دیدگاه نحوه‌ی برخورد با بحران دو روش امکان‌پذیر وجود دارد:

۱- تجهیز و آمادگی پس از وقوع حادثه (واکنش سریع)

گروهی براین عقیده‌اند که ایجاد آمادگی‌های قبلی، سرمایه‌گذاری برای مدیریت بحوادث غیرمترقبه و انجام سرمایه‌گذاری‌های پیشگیرانه با توجه به تغییرات سریعی که در نوع تکنولوژی‌های مورد استفاده در تأسیسات و تجهیزات صورت می‌گیرد.

۲- تجهیز و آمادگی قبل از وقوع حادثه و برخورد فعال برنامه‌ریزی شده

گروه دیگری برخورد فعال با موضوع بحران و خصوصاً بحران‌های ناشی از جنگ را که بر اساس مطالعات آنالیز تهدید و تبیین تهدید غالب و نیز برآورد خسارات ناشی از اعمال آن صورت‌گیرد، برای اعمال مدیریت مناسب‌تر می‌دانند (تراک ارندغ، ۲۰۰۲).

ج) مدیریت بحران بر اساس سازماندهی

یکی از مهمترین ارکان لازم در مدیریت بحران، سازماندهی و ایجاد تشکیلات عملیاتی خواهد بود، در این مورد نیز می‌توان به دو صورت عمل نمود (عندلیب علیرضا، ۱۳۸۴).

۱- سازماندهی واحدهای مستقل مدیریت بحران

سازماندهی واحدهای مستقل بر بحران که تمامی عناصر مورد نیاز برای عمل در شرایط بحران را در خود داشته و به اقتضای شرایط به وجود آمده و بر اساس برنامه ریزی به صورت نقطه چین به واحدهای هم‌تراز و نیز واحدهای بالادستی مرتبط بوده و از ظرفیت‌های سایر بخش‌ها استفاده می‌نمایند.

۲- سازماندهی واحدهای وابسته مدیریت بحران در سازماندهی واحدهای وابسته، تشکیلات مدیریت بحران در بالاترین سطح مسئولیت را پذیرفته و بر مبنای سازمان اجرایی که طراحی می‌شود، واحدهای عملیاتی مسئولیت انجام کارها را به عهده می‌گیرند.

د) مدیریت بحران بر اساس نوع و گستردگی حوادث

از دیدگاه نوع و گستردگی حوادث و بحران دو رویکرد کلی وجود دارد:

۱- مدیریت واحد بر بحران‌های ناشی از حوادث غیر مترقبه (طبیعی و غیرطبیعی)

برای اعمال مدیریت بر بحران‌های مختلف برخی براین اعتقادند که باید شیوه‌ی برخورد با بحران‌های ناشی از حوادث طبیعی با مدیریت بحران ناشی از حوادث غیر طبیعی در قالب یک سازمان و فرآیند انجام شود.

۲- مدیریت جداگانه بر بحران‌های ناشی از حوادث غیر مترقبه (طبیعی و غیر طبیعی)

دیدگاه دیگر این است که با توجه به لزوم افزایش ضرائب ایمنی در تأسیسات و تجهیزات و ساختمان‌ها برای برخورد با حوادث ناشی از جنگ احتمالی که افزایش سرمایه گذاری‌ها را نیز با توجه انواع تهدید همراه دارد، فرآیندهایی مختص و جداگانه طراحی و اجرا نمود.

ارتباط پدافند غیرعامل و مدیریت بحران

الف) از منظر نوع تهدید

در خصوص ارتباط پدافند غیر عامل و مدیریت بحران، تهدیدشناسی مناسب یکی از مهمترین مباحث است. مدیریت بحران امر کلانی است که همه تهدیدات را

شامل می‌شود؛ می‌توان این گونه تصور کرد که یک دایره وسیعی تحت نام مدیریت بحران وجود دارد و در واقع چارچوبی است که می‌توان هر نوع بحرانی با ویژگی-ها ی خاص وارد آن کرد و به مدیریت آن پرداخت. در این چارچوب می‌شود یک حادثه مانند زلزله را قرار داد و یا می‌توان مبحث دفاع و جنگ را پیگیری کرد. پدافند غیرعامل، یک مدیریت جامع بحران در عرصه تهدیدات دفاعی و جنگی است.

ب) از منظر نوع سازماندهی

مدیریت بحران با سازماندهی در ارتباط است. سازماندهی در جنگ شکل خاصی دارد و در حوادث طبیعی هم شکل دیگری به خود می‌گیرد. در هر دو بحث به فرماندهی، مدیریت، عملیات، پشتیبانی و لجستیک نیاز است، اما این دو در محتوا متفاوت هستند. جنگ، حوادث جنگی و ترویستی دارای محتوای بسیار غنی و علمی می‌باشند، انواع جنگ‌ها، انواع سلاح‌ها، انواع مختلف صنایع دفاعی و غیره خود گواه این مساله است، در واقع دفاع عامل به شدت در حال گسترش است. آفند دیگری هم نام بردیم تحت عنوان آفند غیر عامل که حدود ۶۰ نوع جنگ را شامل می‌شود. نمونه بارز آفند غیر عامل فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی بود، که علیرغم قدرت دفاعی و بازدارندگی مناسب شوروی، در مقابل این نوع آفند شکست خورد. مدیریت بحران به پدافند و علم پدافند چارچوبی مناسبی می‌دهد، با این چارچوب، مبدا و مقصد مشخص شود و با سازماندهی مناسب و با استفاده مناسب از منابع موجود علمی، انسانی، سخت افزاری و نرم افزاری بتوانیم به اهدافمان در هر نوع از جنگ برسیم (میلز. ل^۱؛ ۱۹۶۷).

1- Miles.

نتیجه‌گیری

بینش مدیران به پدافند غیرعامل و مدیریت بحران یکی از خلأ‌های مهم محسوب می‌شود. برای اصلاح و مناسب‌سازی این بینش باید اقدامات لازم انجام شود. مهمترین مساله در مدیریت بحران، فرآیند مدیریت بحران است که متأسفانه توجه لازم بدان نمی‌شود و اغلب به فکر جنبه‌های دیگر آن هستند، در حالیکه باید چارچوب اصلی را جدی‌تر بگیریم. بایستی به صورت کاملاً اجباری و الزامی، همه مدیران استراتژیک کشور و بعد مدیران میانی نسبت به مدیریت بحران چه در عرصه حوادث طبیعی و چه در عرصه حوادث جنگی و صنعتی توجیه شوند و در این زمینه فرهنگ‌سازی شود.

دومین راهکار مدیریت توسعه همکار و هماهنگ با مدیریت بحران است. جمهوری اسلامی به شدت در حال توسعه است. اگر تدبیر لازم را برای توسعه و بحران نیندیشیم به شدت دچار بحران خواهیم شد. مدیریت توسعه بدون توجه به مدیریت بحران، کشور را دچار چالش خواهد کرد. در واقع این دو مدیریت لازم و ملزوم یکدیگر هستند، و در کنار یکدیگر موجب توسعه پایدار خواهند شد.

سومین راهکار تهدیدشناسی است. فرآیند مدیریت بحران از تدوین دکترین، انجام سیاستگذاری و تدوین استراتژی آغاز می‌شود. در عرصه تهدیدشناسی باید چارچوب و بستر لازم را شناسایی و فراهم نموده و نقشه خطرپذیری تدوین شود، تهیه نقشه خطرپذیری کشور یکی از ضروریات است و باید اقدام لازم صورت بگیرد. اگر این نقشه تهیه نشود، مراحل بعدی دچار مشکل خواهد شد. اگر سیاستگذاری درستی نباشد و ساختار مناسبی هم وجود نداشته باشد با وجود استفاده از بهترین امکانات، مدیریت بحران ناموفق و عقیم خواهد بود. خوشبختانه در زمینه تهدید شناسی از نقاط قوت مناسبی سود می‌بریم، هر چند می‌بایست نقشه‌های کاربردی و عملیاتی این تهدیدها را تهیه کنیم. و مورد آخر پیرامون

آموزش است. باید به آموزش مدیریت بحران در سطح مدیران استراتژیک توجه جدی شود. در اقدام بعدی مدیران میانی و تاکتیکی را آموزش داد. این آموزش‌ها باید در دو سطح انجام شود: با این آموزش‌ها، نگرش و بینش کافی به این مدیران داده شود. نوع آموزش هم باید فرق کند. آموزش باید مبتنی بر خود مدیران باشد، نه آموزش‌های تئوریک، این آموزش‌ها باید کاربردی باشند و مدیران به شدت درگیر این آموزش‌ها شوند و در نهایت این آموزش‌ها منجر به طراحی برنامه مدیریت بحران دستگاه‌ها شود. تمامی برنامه‌ها بایستی بر اساس راهکارهای گفته شده ترسیم شوند. شیوه‌های پدافند غیرعامل، گستره وسیعی از اقدامات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و عمرانی را دربر می‌گیرد. ایجاد پیوندهای سیاسی، اقتصادی و دفاعی بین‌المللی، توسعه روابط اقتصادی سعی در اتصال و التزام منافع و امنیت ملی با امنیت منطقه ای و جهانی استفاده از الگوهای آمایش برای استقرار جمعیت و تأسیسات و تجهیزات مستحکم‌سازی بناها استفاده چند منظوره از فضاهای موجود در طرح‌های عمرانی تهیه و اجرای برنامه‌های عملیاتی در مدیریت بحران ضروری است.

منابع

۱. انصاری، محمد و کریمی مرتضی (۱۳۷۹)، *جغرافیا، کاربردهای دفاعی و امنیتی*، دانشگاه امام حسین (ع)، پژوهشکده علوم دفاعی.
۲. همان.
۳. الوانی، سید مهدی (۱۳۷۷)، *مدیر بحران آفرین، مجله کنترلر*، سال اول شماره‌های ۳ و ۴. جان ام، کالینز استراتژی بزرگ (اصول و رویه‌ها)، ترجمه کورش بایندر، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه،
۴. جبل عاملی، م.س.، میرمحمد صادقی، ع.، «*مهندسی ارزش*»، انتشارات فرات.
۵. جعفر موحدی‌نیا (۱۳۸۳)، *کتاب دفاع غیرعامل*، ستاد تدوین متون درسی دافوس سپاه، بهار.
۶. سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور (۱۳۸۳)، *ضوابط ملی آمایش سرزمین*، تصویب‌نامه هیئت محترم وزیران.
۷. علیرضا عندهلیب و شریف مطوف (۱۳۸۴)، *همایش مهندسی پدافند غیرعامل*، مرکز مطالعات و پژوهش‌های مهندسی دانشگاه امام حسین (ع).
۸. وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح (۱۳۸۲)، *تدوین سیاست‌های دفاع غیرعامل برای صنایع نظامی*، آمایش استقرار در مقیاس ملی، معاونت مهندسی مدیریت طرح‌های توسعه صنعتی.
۹. *طرح جامع مدیریت بحران شهر تهران (۱۳۴۳)*، دبیرخانه طرح جامع مدیریت بحران شهر تهران.
۱۰. دیودونیه تن برگ، *مدیریت بحران*، ترجمه: ذوالفقاری اصل و محمدعلی، ناشر: نشر حدیث، تهران.
۱۱. همان.
۱۲. جعفری پایدار، م.ح. (۱۳۸۱)، «*بررسی روش‌های بهبود بهره‌برداری تأسیسات آب شهرستان قم*»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه صنعت آب و برق.

۱۳. علیرضا عندلیب، شریف مطوف (۱۳۸۴)، همایش مهندسی پدافند غیرعامل، مرکز مطالعات و پژوهش‌های مهندسی دانشگاه امام حسین(ع).

14. Brown .Y, “Value Engineering”, Industrial Press Inc, 1992.
15. Fm20.3 Camouflage, Concealment, Decoys August 1999.
16. Passive Defense a neglected concept Dr.Radolf wiggig CS College quatico.
17. Deep back Stealth technology f.117A, B.2combat performance Tactics.
18. Janes Defense WEEKLY 1/Dec/1999
19. <http://paydarymelli.ir/>
20. 1373 www.khamenei.ir
21. Track Earned value (EV), DACS Gold Practice Document Series, 2002.
22. Miles .L, “Techniques of Value Analysis and Engineering”, Mc Grawhill Book
23. Company, New York, 1967.